

Михайло Гугор

ГОЛОКОСТ

в історії єврейських громад: Балина, Берездова,
Нової Ушиці, Старої Синяви, Старої Ушиці.

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2026

Балин¹

Садиба в Балині.

Балин (пол. *Balin, Valina*) — село (колишнє містечко) у Смотрицькій селищній громаді Кам'янець-Подільського району. Є припущення, що село мало ще історичну назву — Чорний Брід.

Перша письмова згадка датується 15 листопада (24 листопада за новим стилем) 1436 року — король Володислав надає шляхтичу Домарату 40 гривень на село Балина².

У люстрації 1469 року вказано, що королівські маєтності Чемерівці, Балина, Залісці і Лишовче були в управлінні Домаратка Фурмановського та Дороти і Петра Сбикловських³.

У 1531 р. Балин від польського короля Сигизмунда Старого отримує ротмістр Синявський (Сенявський): за мужність, проявлену у битві під Обертином⁴. Синявський невдовзі зумів підвищити статус Балина з сільського до містечкового. В XVI ст. вся навколишня шляхта їздила сюди на військові пописи.

---

1 Balin (1) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1880. — Т. I. — S.87. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_I/87; Antoni Urbański, Pro memoria: 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych, Warszawa, 1929. — С.25 URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/37085/edition/54134/content>; Балин // Е. Сецинский. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд. — Каменец-Подольский, 1895. — С. 140—145

² Михайло Грушевський. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 31.

³ Źródła dziejowe. Tom XVIII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Cz. I. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. s. 54. — Warszawa: Skład główny u Gerberta I Wolfa, 1902 — 252 s.

⁴ Niesiecki Kasper. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona ...— Т. 4. — Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743.— 820 s.— S. 85-86 (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/4b074fa8-7892-4134-9377-1f2e3520a35b?page=46>

Пізніше Балин повернувся в королівські руки, в кінці XVIII ст. є власністю Стадницьких, потім Фаустина Дверницького, батька генерала Юзефа Дверницького.

У 1782 р. Балин отримав привілей на проведення ярмарків. Ще за 10 років його продають родині Богушів, в 1814 р. - новий власник, Григорій Садовський. І син його, теж Григорій, теж Садовський. І онук його, Людвік. І правнук - теж Людвік. І його вже дочка - Ірена Садовська. Вона з дітьми і була останньою власницею Балина до пертурбацій ХХ століття. Така от вервечка Садовських, власників Балина.

Садовські любили коней фанатично - і заклали у Балині кінний завод, один з найкращих на Поділлі. Тут вирощували жеребців арабської та англійсько-арабської порід.

Прізвище Садовських у Балині пам'ятають – у колишньому двірському будинку містилася сільрада.

Внаслідок поразки визвольних змагань на початку ХХ століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій. У 1932–1933 жителі села пережили сталінський голодомор.

Єврейські підприємці Балина у довіднику "Весь Юго-Западный край".

Єврейська громада⁵

У 1897 р. тут мешкало 357 євреїв - 22% від населення.

Наприкінці 19 ст. у Балині була синагога.

З 1865 р. рабином містечка був Ісроель-Аврум Лернер.

⁵Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 918. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>; CE. URL: <https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%91%D0%90%D0%9B%D0%98%D0%9D>

У 1896 р. головою рабинського суду був Ісроель-Єгуда Ген.

У 19 ст. Основне заняття єврейського населення Балина – ремісництво. На початку 20 ст. з Балина вивозилося мотузків та канатів на 10 тис. руб. на рік.

Станом на 1913 р. євреям Балина належали всі 7 бакалійних лавок, всі 3 мануфактурні, єдина шкіряна.

У 1926 р. у Балині мешкало 357 євреїв.

У Балині народився **Аарон Ашман** (1889-1981) – ізраїльський поет та драматург. Під час погромів в Україні у 1918–1920 роках. брав активну участь у єврейській самообороні. Після приїзду в Ерець-Ізраель у 1921 р. зайнявся літературною діяльністю.

Ашман є автором низки драматичних творів, у тому числі біблійної трилогії «Міхаль бат Шаул» («Міхаль, дочка Саула», 1956) та п'єси про перших халуцим «Ха-адама ха-зот» («Ця земля», 1943).

Окрім викладання, він редагував шкільні підручники з вивчення івриту. З 1956 по 1961 рік він обіймав посаду президента Асоціації

письменників та композиторів Ізраїлю.

Голокост⁶

Німецькі збройні сили окупували село 10 липня 1941 року. Протягом цього часу невеликій кількості євреїв вдалося евакуюватися до східних регіонів країни, а деяких чоловіків призвали або добровільно пішли на військову службу до Червоної Армії.

У липні та серпні 1941 року селом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура), яка призначила старосту та організувала допоміжні поліцейські сили. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Балин став частиною Дунаєвського району та округу, який, у свою чергу, був частиною Генерального комісаріату Волині та Подолу.

За свідченнями Іллі Кельмановича, до серпня 1941 року в Балині було створено певну форму гетто (ймовірно, відкрите гетто). Євреї повинні були носити жовті значки, і їм не дозволялося залишати село. Якщо їх знаходили за межами села без дозволу, їх розстрілювали. Українська поліція щодня змушувала євреїв виконувати каторжну роботу. Більшість людей мусили працювати на великій фабриці в Балині. Поліція також грабувала євреїв; якщо

⁶ BALIN. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1325-1326. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Шмуель Спектор, Джеффри Вігодер, «Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту» (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001), с. 82.

євреї не здавали все своє золото та інші цінності, їх били. На початку 1942 року поліція почала збирати євреїв та забирати їх на роботу кудись поблизу Дунаївців⁷.

В «Енциклопедії єврейського життя» згадується вбивство близько 150 євреїв з Балина восени 1941 року, але більшість джерел датують знищення єврейського населення 1942 роком. За словами Іллі Кельмановича, масові вбивства розпочалися навесні 1942 року. Неподалік від Балина викопали яму. Поліція збирала єврейських чоловіків вранці та говорила їм, що вони йдуть на роботу, але замість цього їх відводили до ями та розстрілювали. Навесні чи влітку 1942 року деяких євреїв зібрали та відправили до табору в Кам'янець-Подільському. Кельманович вирішив переховуватися, але спочатку його відвернув українець, знайомий його батька ще з часів війни, оскільки чоловік боявся покарання, яке йому може загрожувати за допомогу єврею. Тож Кельманович покинув Балин і знайшов притулок, принаймні на деякий час, в українки в іншому селі⁸.

5 вересня 1942 року німецька та українська поліція ліквідували гетто в Балині: євреїв, які не могли працювати, розстріляли в глиняній шахті (ймовірно, тій, що описував Кельманович), а ремісників зігнали до гетто Кам'янця-Подільського, де їх також згодом убили. За оцінками, загалом у Балині було вбито близько 150-250 євреїв⁹.

Мацеви на єврейському цвинтарі. Балин, 2024 р.¹⁰

⁷ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 15814, свідчення Іллі Кельмановича.

⁸ Там само.

⁹ Свідчення Іди Кац, у Віснику. Випуск 2. Люди залишаються людьми. Свідчення очевидців (Чернівці, 1992), с. 50. Згідно з документами НДК (ДАРФ, 7021-64-815, с. 89), у Балині було вбито 211 осіб. Згідно зі Звітом 87 Правління Хмельницького відділення Українського культурного фонду від 2 лютого 1989 року (архів автора — П.А.А.К), 150 євреїв було розстріляно в глиняній ямі за 0,6 кілометра (656 ярдів) на північ від села. Відповідно до звіту Хмельницької обласної громадської організації охорони пам'яток історії та культури № 02/134 «Відомості про захороненнях радянських громадян єврейської національності в період тимчасової окупації фашистами Хмельницької області» від 11 жовтня, 1990, 264 євреї були вбиті в Балині під час окупації.

¹⁰ Точна дата заснування цвинтаря невідома. Найстаріший збережений надгробок на цьому місці датується з початку 18 століття. У 2021 році ESJF за підтримки Geder Avot та американських єврейських благодійних організацій розчистили територію, визначили межі та встановили паркан навколо кладовища.

Берездів¹¹

Берездів — село в Україні, центр Берездівської сільської територіальної громади Шепетівського району.

У 16 столітті Берездів у складі волинських земель належав Литві. За Люблінською унією 1569 року село відійшло до Польщі. Перебувало воно у складі Луцького повіту Волинського воєводства. 1570 року в документі про стягнення податків з жителів, Берездів уже згадується як містечко, яке належало князям Острозьким. Основна маса населення містечка займалася сільським господарством. З тих, хто платив податки, наприкінці 16 століття у Берездові було 2 ремісники і 2 перекупники; «димів» налічувалося 36. Жодне з цих господарств не мало повного наділу, 6 користувалися половинним, 13 — чвертю наділу. 17 господарств належали до категорії городників, тобто, зовсім не мали польової землі.

Згідно з податковими відомостями 1635 року працювало 76 ремісників, у тому числі 3 ковалі, 11 шевців, 18 теслярів, 16 шорників і кравців, 19 гончарів та інших. Їх продукція знаходила місце збуту не тільки в Берездові, а й у навколишніх селах та віддалених містечках.

Коли 1793 року Правобережна Україна була приєднана до Росії, Берездів

Станіслав Яблонський

увійшов до Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Берездівський маєток залишився власністю Яблоновських. За участь у польському повстанні 1830—1831 років царський уряд у 1833 році позбавив діди́ча — князя Станіслава Яблоновського — Берездівського маєтку. 3434 десятини землі і 1987 десятини лісу перейшли до казни. Селян Берездова зарахували до розряду державних.

Перший навчальний заклад — однокласне початкове училище відкрито 1881 року. Через 15 років його перетворили на сільське двокласне початкове. Переважна більшість населення залишалася неграмотною. Навіть сільський та волосний старости не вміли читати й писати.

До 1832 року тут існував римо-католицький монастир, можливо, францісканців.

Значна частина населення займалася промислами. В 1910 році таких селянських дворів у Берездівській волості було 418, що становило 16 % від їх загальної кількості. Найбільшого поширення набуло ткацтво. Багаті міщани

¹¹ Berezdów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa Druk «Wiek», 1880. — Т. I. — S. 141. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/141; Берездів // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984. — Т. 1. — С. 82. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Архів Наукового Товариства у Львові. Кафедра 2, історико-філос. Том 18, Випуск 1, Львів 1937; URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SJab%C5%82onowski.JPG>

тримали приватні, напівкустарного типу, підприємства з найманою працею робітників. На шкіряному заводі наприкінці 19 століття працювало 20 робітників. Діяли також невелике медоварне підприємство, млин. Більшість медичних, освітніх та інших закладів почали працювати з кінця 19, або й з початку 20 століття. Пошту відкрито лише 1911 року з умовою, що берездівці утримуватимуть її протягом перших 3-х років. Лікував населення фельдшер, який обслуговував ще 17 сіл. У 20 столітті земський лікар лікував населення двох волостей — Берездівської та Жолобненської. Хворих, які потребували лікарняної допомоги, відправляли за 40 км до Новограда-Волинського. 1911 року в Берездові вже існувала лікарняна дільниця на 2 ліжка. Працювала приватна аптека.

Згідно з статистичними даними з 1911 р. в м. Берездові було: 2700 жителів, волость, міщанська управа, пошта, земська поштова станція, земська лічниця, 2-класова школа, аптека, аптечний склад, горілчана крамниця, 12 бакалійних крамниць, медоварня, ресторан і 6 ярмарків річні.

Більшовики захоплюють село у січні 1918 року. В лютому 1918 року Берездів зайняли австро-німецькі війська, а наприкінці року — армія УНР. У квітні 1919 року село ненадовго займають більшовики, у серпні Берездів знову переходить УНР. У 1919—1920 років Берездів переходив то до рук поляків, то до УНР. Влітку 1920 року околиці його стали ареною боїв більшовиків з поляками. У липні тут перебував штаб 11-ї дивізії Першої Кінної армії. Та восени Берездів на деякий час знову зайняли війська УНР, у листопаді — більшовики.

Єврейська громада¹²

Найдавніша відома єврейська громада існувала у Берездові в XVII столітті. У 1765 році тут було 49 єврейських будинків, у 1784 році – 33, у 1787 році – 29. З середини XIX століття рабином був Авром Степанський, з 1880 року рабином був його син Хаїм Степанський.

БЕРЕЗДОВЪ , м. т.-ж. в. Жит. 2790. Разст.: у. г. 40 в., Славута 20 в., Корець 20 в.	Мануфактура: Бару Рухля. Тамаринъ Шлема Ушер. Хитерманъ Нехума. Медоваренный заводъ: Шрага Борухъ, зав. № 33. Трактиръ: Вайншедьбоймъ Шейна-Двося. Фрукты: Дергачъ Лея Цико-Михел. Ярмарки: 7 января, 3 февраля, въ первый понедѣльникъ Великаго поста, въ Великій По-недѣльникъ, въ первый по-недѣльникъ послѣ недѣли Мироносиць, на 3 день Св. Трои-цы.	Бакалей: Зильберманъ Мирля-Сура. Койфманъ Мордко Авр. Маркусь Рухля. Пиркись Дувидъ. Ройтенбергъ Борухъ Зелм. Фраерманъ Цица. Хитерманъ Алтеръ. Цвигъ Мордко Зурах. Винная лавка № 800.	Почтовая станція земская. Священникъ <i>Вълецкій</i> Вады. Училище 2-хъ класс. сель-ское. Завѣд. <i>Орловъ</i> Вады Феодос. Лечебница земская. Врачъ <i>Манденовъ</i> Лев. Мант. Акушерка <i>Зубрицкая</i> Ан - сін Ант. Аптека: Голубецкій Романъ Стан. Аптекарскіе товары: Шерманъ Фейга.
--	--	---	--

Берездівські підприємці, 1913 рік.¹³

¹²Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том четвертый. Бе-Абидан — Брес (1909). – с. 216-217. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom04_1909__ocr.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 16, 62, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Єврейська РЕ. URL: <https://rujen.ru/index.php/%D0%91%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%97%D0%94%D0%9E%D0%92>; Берездів. URL: <https://jewua.org/berezdov/>

Під час НЕПу в Берездові відродилися торгівля та ремесла, на ринковій площі з'явилися десятки приватних крамниць. Ремісники були переважно євреями, вони виготовляли одяг та взуття з тканини замовника, торгували своїми виробами. Їх називали ремісниками (Берко Шустер, Шустер Ушер, Копитман Але, Копитман Гершко, Кіпервас Янкель). Власники роздрібних магазинів також мали патенти. Їх називали непманами. Непманам було відмовлено у виборчих правах, їхнім дітям не дозволялося навчатися в коледжах та університетах. З'явилися приватні візники, яких називали балахулами (Бренет Сухар, Фельдман Кейфця). У 1927-28 роках почали організовуватися ремісничі артілі. Першою була створена гільдія кравців, головою якої був Копитман Вольф. У ній працювало близько 20 осіб. Раніше в Берездові було започатковано споживчу кооперацію.

2 клас Берездівської єврейської школи, 1933 р.¹⁴

У 1927 році тут проживало 863 євреї. Завдяки діяльності ініціативної групи (до якої входили Копитман Герш, Кіпервас Ісаак, Мільшенкер Якоб, Сандлер Мендель, Мендель Броверман, Шустер Нізель, Шнайдер Енах та інші) навесні 1929 року було створено єврейський колгосп «Дер Найер Вег» («Новий шлях»). Євреї не мали достатнього досвіду в сільському господарстві, але українці допомагали їм. Першим головою було обрано Гільмана Юхима Мойсейовича, бухгалтером – Шнайдермана Енаха. Бригадирами були Кіперштейн Давид та Ткачук. Конюхами були Грінвальд Зіновій, Ткачук Захар, Моцієвський Йоган, вершниками – Вайшельбойм Але, Андрій Ткачук, Поведюк Йосип, Сандлер Мендель, пастухами – Геця Шустер, Келерман Герш, Левчук Іван. Більшість євреїв – членів колгоспу працювали на різних роботах у полі. Заробітна плата була низькою. У 1932-1933 роках селяни отримували лише 200-300 грамів

¹³ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

¹⁴ Світліни з книги Давида Гочкіса.

зерна на трудовдень. Ситуація покращилася в 1934 році, оскільки врожай був добрим. Передовицями були колгоспні робітники (Вайсберг Гіня, Оберштейн Песя, Кирилук Домка). Головою колгоспу був Гільман Ю.М., він пропрацював до 1936 року. Він був одним із найактивніших членів комсомольського осередку, створеного в Берездові в 1923 році.

Під час Другої світової війни Гільман воював у лавах Червоної Армії та отримав 11 бойових нагород. Після демобілізації став головою Берездівського радгоспу «Новий шлях». Радгосп був одним із найуспішніших у регіоні. Як самостійне радгосп проіснував до 1950 року, коли Гільмана обрали головою об'єднаного радгоспу «Більшовик», що базувався на двох існуючих у Берездові радгоспах.

У Берездові було три синагоги, які були закриті в 1930-х роках. На початку 1930-х років хлопці все ще відвідували Хедер. Головну синагогу (Бесмедреш) перетворили на пекарню. Окрім головної синагоги, існувала «Балмелогіше шул» – синагога для ремісників, яку відвідували кравці, шевці, бляхарі тощо. Єврейська релігійна громада була відкрита в місті в квітні 1924 року, головою громади був Беренштейн Ідель Цалевич. Громада мала 10 пергаментних примірників Тори, 6 інших примірників Тори та 225 інших книг. Після закриття синагог більшість релігійних євреїв збиралися на молитву в житлових будинках. До початку Другої світової війни в громаді був рабин, дуже старий Хаїм Степанський, та 2 шойхети.

У середині 1930-х років місцева влада закрила кошерні м'ясні крамниці (ятке), і євреї пішли до шойхетів. Між 1923 і 1939 роками існувала єврейська школа. За роки роботи школи більшість євреїв міста навчилися читати та писати на їдиш.

У 1939 році єврейське населення Берездова становило 778 осіб (25% від загальної кількості). Кількість євреїв у Берездівському районі (до Другої світової війни Берездів був центром цього району) становила 2106 осіб.

Голокост¹⁵

Берездів був окупований німецькими військами 9 липня 1941 року. Лише кілька сімей евакуювалися у внутрішні райони СРСР влітку 1941 року. В окупованому Берездові залишилося понад 600 громадян єврейської національності.

10 серпня 1941 року німці заарештували та розстріляли 152 євреїв-чоловіків з Берездова в районі Бутика поблизу села Дяков підрозділом першої механізованої бригади.

У будівлі колишнього облвиконкому було створено гетто. Там розміщували радянських військовополонених та місцевих євреїв. З березня по червень 1942 року на місцевому єврейському цвинтарі було розстріляно 60 євреїв-примусових робітників з Берездова. 200 євреїв вивезли до району Млинки, змусили копати яму та розстріляли. Загалом було вбито понад 1200

---

¹⁵ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 16, 62, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Єврейська РЕ. URL: <https://rujen.ru/index.php/%D0%91%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%97%D0%94%D0%9E%D0%92>

євреїв з Берездова та навколишніх сіл. Останні євреї з Берездівського району були вбиті у Славуті 26 червня 1942 року.

Останнім «місцевим» євреєм був Янкель Ковтун, який помер у 1970-х роках. Останніми євреями в місті були Римма Наумівна Саф'ян та її онука Наталія, вони емігрували до США у 1999 році. Зараз у Берездові євреїв немає.

Пам'ятник на братській могилі жертв Голокосту на місцевому єврейському цвинтарі.¹⁶

Єврейський цвинтар

Єврейський цвинтар був заснований у 18 столітті, останнє відоме єврейське поховання датується 1942 роком. Більшість надгробків знаходяться на своїх початкових місцях, і понад 75% з них, повалені або зламані, датуються 19 століттям. Тут похований ребе Хаїм Степанський. На цвинтарі є братські могили жертв Голокосту з пам'ятниками. Межі цвинтаря зараз менші, ніж у 1939 році, через сільське господарство. Цвинтар був пошкоджений під час Другої світової війни.

Мацева на єврейському цвинтарі у Берездові.

¹⁶ Берездів. URL: <https://jewua.org/berezdov/>

Нова Ушиця¹⁷

Нова Ушиця, загальний вигляд із Заміховської гори. 190-192 роки.¹⁸

Нова Ушиця (до 1829 р. – Літнівці, польською Letniowce) – селище міського типу, центр однойменної територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Датою першої письмової згадки про предтечу Нової Ушиці – поселення Літнівці (пол. Letniowce)¹⁹ вважається 1439 р. Проте, виявлені та введені у науковий обіг новітні дані свідчать про більш ранній час заснування поселення²⁰.

Дата першої згадки про поселення Літнівці під 1439 р. подається відомим дослідником Поділля Є. Сіцінським²¹ з посиланням на працю М. Грушевського

¹⁷ Uszyca (3), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warłyńka, Warszawa 1892, s. 859. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/859; Історико-архітектурний опорний план смт. Нова Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів.

¹⁸ URL: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=326014742227050&set=pb.100063528576385.-2207520000&type=3&locale=uk_UA

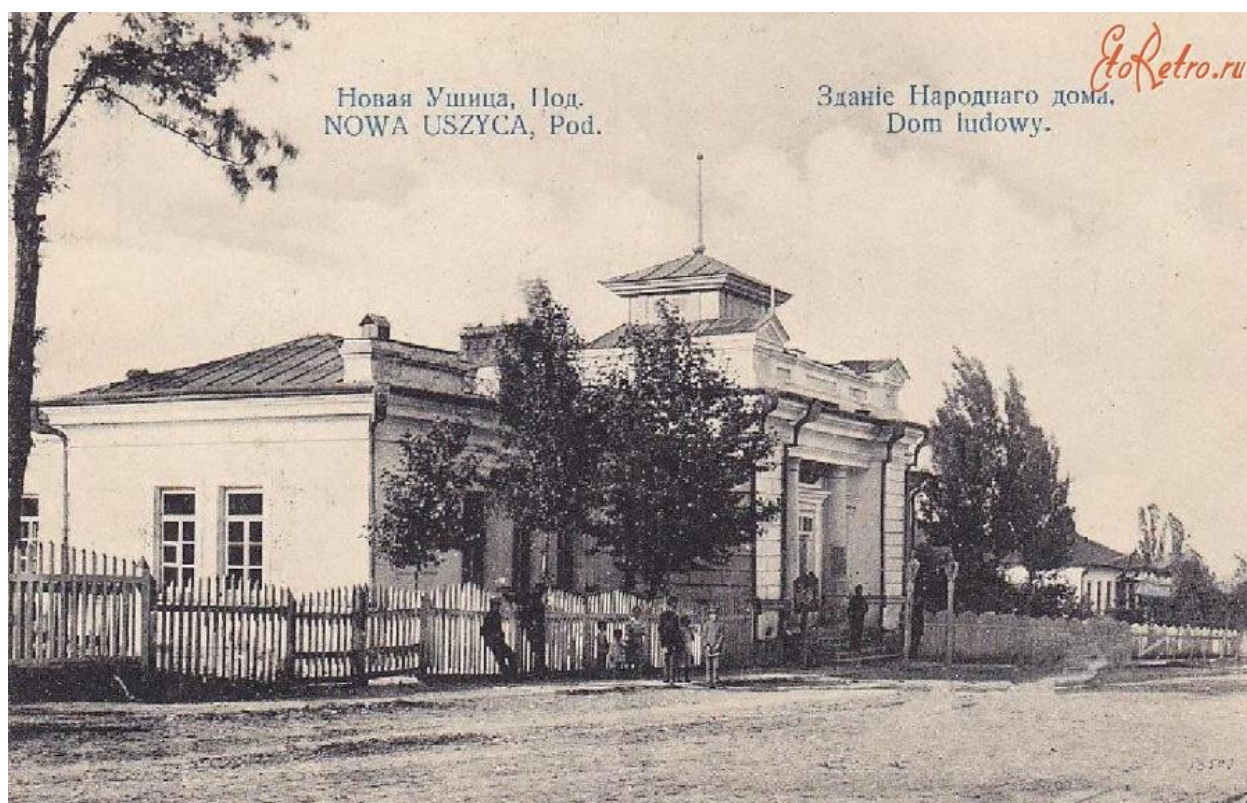
¹⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom XII. Warszawa. 1892. S. 859. Summary. A new written mention of the village of Litnivtsi (now Nova Ushytia township), as one of the settlements founded during the Lithuanian rule in Podillia.

²⁰ Малюгіна І. В., Захар'єв В. А. Щодо першої письмової дати про предтечу Нової Ушиці – село Літнівці. Архівістика: теорія, методика, практика: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (22-23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2021.

²¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. С. 902-903.

«Барське староство»²². Однак, на сьогодні ця дата заснування селища вже потребує коригування, з огляду на те, що в науковий обіг вводяться нові архівні джерела, в яких зазначаються більш ранні згадки про село Літнівці, а саме – 1431 р.²³

Відомо, що у XV ст. Літнівці належали впливовим на коронному Поділлі магнатам Одровонжам. Проте, королева Бона Сфорца – дружина польського короля Сигізмунда I Августа, домоглася приєднання Літнівець та багатьох інших населених пунктів до Барського староства. Не зважаючи на те, що 3 червня 1537 р. між Боною і Одровонжем укладено угоду, Одровонж продовжував відстоювати свої права на деякі села, в тому числі і Літнівці. Тільки в червні 1538 р. він остаточно відмовляється від своїх претензій²⁴.

Нова Ушиця, будинок Народного дому. 1905-1915 рр.²⁵

У праці польського історика та етнографа О. Яблоновського «Землі Руські. Волинь з Поділлям»²⁶ є повідомлення про Літнівці XVI ст. Згадано, що у 1565 та 1569 рр. спадкоємці Секержинського там платили податку за 3 плуги. У 1578 р. Секержинські вже платили не тільки за 3 плуги, а й 24 гроші за млин «з

²² Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) (Репринтне видання: Київ, 1894) / Післямова, примітки та покажчики М. Г. Крикуна. – Львів, 1996. с. 42

²³ Малюгіна І. В., Захар'єв В. А. Щодо першої письмової дати про предтечу Нової Ушиці – село Літнівці. Вказана праця. С.139-141

²⁴ АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т.І: С.79-80.; Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета, 1901. Вып. 9. С. 902-903.

²⁵ URL: https://etoretro.ru/pic142961.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=11

²⁶ Aleksander Jabłonowski. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII. Ziemia ruskie. Wołyń i Podole. Warszawa. 1889. S. 190, 221, 225. Малюгіна І. В., Захар'єв В. А. (із Ватралів). Вказана праця. С.140.

одним каменем» та 15 грошів за ступу. Під час люстрації Гумецького 1616 р. село Літнівці було у посесії Якова Куцького. Гумецький «показав суму стару добру, яка була призначена (записана) ще за королів Владислава і Казимира, а також право на його пожиттєве володіння селом і жінкою своєю п. Ядвігою Хоцімірською, яка не підлягала люстрації»²⁷.

У 1748 р. Літнівці одержали від короля Августа III²⁸ привілей на самоврядування за магдебурзьким правом та статус міста.

Після другого поділу Польщі 1793 р. землі Брацлавщини та Поділля були приєднані до Росії. 1795 р. царським указом створені Волинська, Брацлавська та Подільська губернії. У 1795-1803 рр. після укрупнення повітів Подільської губернії, до її складу ввійшли 12 повітів, в тому числі Ушицький, до якого ввійшло й Літнівецьке староство²⁹.

Будівля Міського училища, 1905-1910 рр.³⁰

Створений царським указом від 6 липня 1795 р. Ушицький повіт у складі Подільської губернії проіснував майже 130 років – до 1923 р.

²⁷ Aleksander Jablonowski. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Warszawa. 1877. S.63. Малюгіна І. В., Захар'єв В. А (із Ватралів). Вказана праця. С.140.

²⁸ Август III Саксонський (1696 –1763) – король Речі Посполитої з династії Веттінів та саксонський курфюрст 1733–1763.

²⁹ Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцинського і М. І. Теодоровича). Навчальний посібник/ уп. Тимошук О. Хмельницький: Поліграфіст, 2011. 560 с. Городские поселения в Российской империи. Т.IV. СПб. Типографія К. Вульфа. 1864 р.; Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. Вінниця: ПП «О. Власюк», 2011. 270 с.

³⁰URL: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=326014958893695&set=pb.100063528576385.-2207520000&type=3&locale=uk_UA

У 1846 р. в Новій Ушиці нараховується вже 370 будинків. З них: 5 кам'яних казенних будівель, одна дерев'яна; дві громадські дерев'яні будівлі; житлових будинків 362 (з них один кам'яний)³¹. В місті було дві синагоги, аптека, магазин, млин, через кожні два тижні відбуваються базари, 16 торгових крамниць, трактир, ярмарки не проводилися³².

**Соборна Чудо-Михайлівська церква.
Втрачена архітектурна окраса Нової Ушиці, 1910 р.³³**

У другій половині XIX ст. населення Нової Ушиці поступово зростає. У довіднику Подільської губернії, виданому В. Гульдманом у 1888 р., зазначені зміни кількості населення. За даними 1864 р. в містечку нараховувалось 3977 жителів, станом на 1888 р. кількість мешканців збільшилась до 4797. Розподіл за віросповіданням: православних 63,99%, католиків 5,03%, лютеран 0,02%. юдеїв 30,96%. За станами: дворян 4%, духовенства 0,35, громадян 0,27%, купців 0,19%, міщан 88,64%, військових 3,29%³⁴. Як бачимо, вагому частку міського населення Нової Ушиці склали представники єврейської громади. Зростанню населення містечка сприяла політика уряду щодо заохочення євреїв й інших іноземців займатися торгівлею та ремеслами й оселятися головним чином у

³¹ Городские поселения в Российской империи. Т.IV. СПб. Типографія К. Вульфа. 1864. С.58- 60.

³² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. Т.X. Ч.2. СПб. 1849. С.2, 88.

³³ У цій церкві відспівували Михайла Оскаровича Патона у 1919 - колишнього голову Ушицького повіту на Поділлі та його дружину. Детальніше читайте у книзі "Михайло Оскарович Патон: державник, господар, меценат". URL: <https://polona.pl/item-view/be0e78a6-5da1-4e96-af73-8d40e2f027db?page=0>

³⁴ Справочная книжка Подольской губернии. Составил и издал В. К. Гульдман. КаменецьПодольский. Типографія Губернского правления, 1888. С.486.

містах та містечках Правобережжя. Стимулом для цього виступала заборона імператриці Катерини II в'їжджати євреям на територію власне історичної Росії і надання дозволу поселятися на заході імперії, в межах відомої смути осілості. Новим поштовхом для переселення євреїв у міста Правобережних губерній став імперський дозвіл від 1807 р. займатися будь-якими ремеслами. На початку XIX ст. євреї були звільнені також від рекрутської повинності³⁵.

Зазвичай, оселяючись у містечках, більшість євреїв, ставала шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями. Хліборобством євреї не займалися, більша частина з них була купцями і міщанами. Економічному підйому містечок сприяла регіональна і транзитна торгівля, в якій євреї утримували провідну роль³⁶. Ринкові площі облаштовувалися лотками, крамницями, магазинами, складами. Ринкова площа ставала центром єврейської забудови міського типу (штетла). На ринковій площі, або вздовж вулиць, що вели до неї, були побудовані заїзди, своєрідні готелі, де зупинялися на нічліг купці і були умови для стоянки обозів з кіньми та вантажем. У Новій Ушиці шість паралельно розташованих заїздів утворювали одну зі сторін ринкової площі³⁷.

Нова Ушиця, земський шпиталь.³⁸

³⁵ Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіном, 2004. Т.13. С.75.

³⁶ Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. Вінниця: ПП «О. Власюк», 2011. С.156.

³⁷ Воловик В. М. С.159.

³⁸ URL:https://www.facebook.com/photo/?fbid=712457910881822&set=pb.100063528576385.-2207520000&locale=uk_UA

До будівництва і відкриття в Новій Ушиці земської лікарні причетні М. Патон – повітовий предводитель дворянства та барон П. Местмахер³⁹. М. Патон вирішував і опікувався питаннями будівництва, сільського господарства, освіти, культури. Дружина Патона – Олександра Вікторівна, була попечителькою дитячого притулку та головою Новоушицької громади благодійної допомоги бідним всіх віросповідань, брала участь в організації роботи земської лікарні⁴⁰. За її ініціативи в Новій Ушиці обладнано перший пологовий будинок.

Нова Ушиця, «Европейская гостинница».⁴¹

Наприкінці ХІХ ст. в економіці містечка, як і раніше, провідну роль відігравали ремесло й торгівля. У 1897 р. з 6540 жителів було 6248 міщан, 129 селян, 120 ремісників шили одяг, 50 обробляли дерево й залізо, 3 були ювелірами. В містечку налічувалося 44 крамниці. Кожен четвер збиралися базари, щороку – з 3-го до 6-го серпня проводилися ярмарки.

На початку ХХ ст. у Новій Ушиці з'являються невеличкі підприємства напівкустарного типу. У 1910 р. тут працювали гільзова фабрика, два заводи – штучних мінеральних вод і цегельний. На них було зайнято всього 20

³⁹ Храпак П. Д. Михайло Патон-державник господар меценат. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 26. С.249- 259.

⁴⁰ Кордонська Н. І. Освітняни Новоушиччини. Про становлення і розвиток освіти в Новоушицькому районі Хмельницької області. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2016. С.40.

⁴¹ URL:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=3514086481982602&set=pb.100068619693940.-2207520000&type=3>

робітників. Крім того, в місті налічувалося 105 ремісничих майстерень із 146 робітниками⁴².

На час падіння монархії у Російській імперії Нова Ушиця мала статус повітового міста, де проживало близько 8000 жителів.⁵² Найбільш чисельною національною групою були євреї, яких нараховувалося близько 35%, росіян – 33%, українців – 28% та поляків – майже 3%⁴³.

Наприкінці січня 1918 р., з допомогою частин 7-ї армії ПівденноЗахідного фронту в містечку та селах Ушицького повіту встановлено радянську владу, однак наприкінці лютого Поділля окупує австро-німецькі війська. На початку 1919 р. містечко займають військові частини Директорії, у квітні містечко знову переходить до рук радянських військ, у червні у Нову Ушицю вступає корпус січових стрільців, у листопаді 1920 р. містечко займають частини Червоної Армії, встановлюється радянська влада, створюються повітовий та міські ревкоми.

14 липня 1941 р. нацисти захоплюють Нову Ушицю. За час окупації вони закатували 3220 мирних громадян, з них 2019 безпосередньо в Новій Ушиці, вивезли на примусові роботи до Німеччини 5237 чоловік. В урочищі «Трихів ліс» є шість могил на місці масового розстрілу єврейського населення у серпні-жовтні 1942 р. Нова Ушиця була звільнена 26 березня 1944 р.

Випуск Новоушицької гімназії, 1928 рік.⁴⁴

⁴² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. 32, С. 172, 173; А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 484; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. С. 206, 209.

⁴³ Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монограф. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 63.

⁴⁴ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3559252307466019&set=pcb.3559273217463928>

**Єврейська молодіжна організація «Га-Шомер га-цаїр».
Нова Ушиця, 1924 р.⁴⁵**

Єврейська громада⁴⁶

Нова Ушиця є впізнаваною точкою на карті єврейської спадщини. Тут тривалий час вирувало активне єврейське життя, і в окремі періоди євреї становили понад половину мешканців містечка.

У єврейському світі Нова Ушиця відома через так звану "Ушицьку справу" 1836 року. Вона стосувалася вбивства двох інформаторів, які повідомили владі про зловживання кагалу (єврейського громадського самоуправління) під час набору рекрутів до війська. Керівництво кагалу звинуватили в організації цих убивств. Судовий процес тривав до 1840 року, протягом якого заарештували й допитали понад 80 євреїв. Серед заарештованих був хасидський цадик Ісраель із Ружина. Рятуючись від переслідувань, Ружинський ребе переїхав до Австро-Угорщини та оселився у Садгорі (передмісті Чернівців).

Наприкінці XIX століття (1897) у Новій Ушиці проживало 2 213 євреїв, що становило понад третину всього населення містечка.

---

⁴⁵ Execution of Jews in Nova Ushytsia. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnyskyi-ukraine.196>

⁴⁶Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том одиннадцатый. Миддот — Община (1911)). – С. 753-754. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Encyclopedia of Jewish Life (2001), p. 901: "Novaya Ushitsa"; 100 єврейських містечок України: історичний путівник / В. Лукін, О. Соколова, Б. Хаймович. - СПб: Видавець А. Гершт, 1997. Вип. 2: Поділля. - 2000. С. 580-582. - 704 с.: іл. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014912>; Nova-Oshitza. URL: <https://cdp.jewishgen.org/eastern-europe/ukraine/nova-ushitsa-kamenets-podolski-novaya-ushitsa-nei-ushitz-oyshitz-uszyca>; Execution of Jews in Nova Ushytsia. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnyskyi-ukraine.196>

У 1910 році в Новій Ушиці функціонували п'ять синагог і приватна єврейська школа. У цей час єврейське населення Нової Ушиці досягло свого піку — 2 747 людей, що становило 34% загальної кількості мешканців.

Наприкінці 1930-х років радянська влада закрила єврейські навчальні заклади в місті. У 1939 році єврейське населення Нової Ушиці становило 1 547 осіб — приблизно 55% загальної кількості мешканців.

Єврейський цвинтар у Новій Ушиці, ймовірно, заснували наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Найдавніші з виявлених мацев (надгробків) датуються серединою XIX століття. Сьогодні на території кладовища збереглося близько 100 надгробків.

Останній випуск єврейської школи.

(Оперлася на коліна – Нейман Мара, праворуч – Штирберг Володимир. 1937 р.)⁴⁷

Голокост⁴⁸

Згідно з переписом населення 1939 року, у Новій Ушиці проживало 1547 євреїв (55 відсотків від загальної кількості населення), а ще 1059 – у селах Новоушицького району. До них належали села Каліус і Замехов. Після

⁴⁷ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnyskyi-ukraine.196>

⁴⁸Encyclopedia of Jewish Life (2001), p. 901: "Novaya Ushitsa"; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. - С. 67. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; NOVAIA USHITSA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1433-1435. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Айзен М. «Жорстка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]». URL: https://www.jewishgen.org/ukraine/PTM_Article.asp?id=7; Murder Story of Novaya Ushitsa Jews at the Novaya Ushitsa Canning Factory URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626798>; Айзен М. «Гірка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]». URL: https://www.jewishgen.org/ukraine/PTM_Article.asp?id=7

вторгнення Німеччини до СРСР 22 червня 1941 року частина єврейського населення змогла евакуюватися. Чоловіків віком, що відповідали вимогам, було призвано до лав Червоної Армії або вони вступили на службу добровільно. За оцінками, на початку окупації у Новій Ушиці залишилося понад 1000 євреїв. Ця цифра включає деяких єврейських біженців, які прибули з Бессарабії.

Німецькі війська окупували Нову Ушицю в середині липня 1941 року. Протягом решти липня та в серпні 1941 року село контролювала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). Німецька військова влада призначила сільського старосту та набрала українську допоміжну поліцію, яку очолив чоловік на ім'я Семенов. Нова місцева влада зайняла будівлі, що раніше використовувалися радянською владою.

Родина Нейманів. Нова Ушиця, 1930 р.

У вересні 1941 року влада була передана німецькій цивільній адміністрації. Село стало районним центром у гебітеті Бар у складі Генерального комісаріату Волині та Подолії⁴⁹. Німецьким жандармським гебітсфюрером у Барі в 1942 році був лейтенант Віллі Петріч. Кілька постів жандармерії, включаючи той, що в Новій Ушиці, працювали під його командуванням. Українська допоміжна поліція була підпорядкована посту жандармерії в Новій Ушиці.

---

⁴⁹ВА-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432(колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. від начальника поліції громадського порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

Масові розстріли єврейського населення в гебіті Бар були проведені в 1942 році заставою поліції безпеки (Sipo-Aussendienststelle) у Кам'янці-Подільському. Цю заставу очолював гауптшарфюрер СС Андреас Фермер.

Влітку 1941 року євреям було наказано носити нарукавні пов'язки із зіркою Давида; восени їх замінили жовтими нашивками на грудях і спині. Кілька євреїв були вбиті протягом перших місяців окупації, зокрема чоловік, якого повісили, та 16- чи 17-річний хлопець Іцек, якого застрелили німці або місцеві поліцейські, які спіймали його на спостереженні за пограбуванням єврейських квартир. Крім того, влада заарештувала низку євреїв, зокрема рабина Шая Руву, вимагаючи великого викупу за їхнє звільнення. Коли Ройтман, якому було наказано стягнути викуп з єврейської громади, спробував втекти, його спіймали, а всіх заарештованих розстріляли⁵⁰.

**Яків Ширман з другом Морісом
загинули в гетто Нова Ушиця.**

**Михайло Айзен та його сестра
загинули в гетто Нова Ушиця.**

У вересні 1941 року німецька влада створила гетто в Новій Ушиці. Гетто розташовувалося на частині ринкової площі до яру, включаючи двір синагоги та вулицю Поштову. Гетто було оточене колючим дротом заввишки 2 метри, а біля входу на вулицю Поштову була брама. Браму постійно охороняла українська поліція. Українські сім'ї, що жили в межах гетто, мушили виселитися, а єврейські сім'ї за межами гетто мушили переїхати. Перенаселеність була такою, що багатьом людям доводилося жити в підвалах.

⁵⁰Штаркман А. Новая Ушица. Рамат-Ган, 1999. С. 108–118, 134–138. URL: https://myshtetl.org/khmel'nitskaja/novaya_ushica.html

Щойно ворота гетто зачинилися, поліція та інші місцеві жителі вривалися в покинуті єврейські будинки та крали все, що могли знайти⁵¹.

Після арешту Ройтмана німецька влада призначила Хаїма Дініца єврейським старостою. Він був релігійним євреєм 50 років. Своїми помічниками він обрав двох своїх синів, Янкеля та Мойше, та інших родичів. Серед його перших завдань була організація переміщення євреїв до гетто. Згодом він також допомагав німцям у відборі молодших євреїв для відправки до таборів примусових робіт у Летичеві для роботи на дорожніх будівельних проектах⁵².

Ріва Волер

Ріву вбили під час ШОА. Місце смерті: Нова Ушиця, 20.08.1942.⁵³

Соня Бондар

Народилася в Новій Ушиці, 1917 року. Соню вбили під час ШОА. Місце смерті: Мінківці, 1941 рік.⁵⁴

До весни 1942 року до гетто було переселено кілька сотень євреїв з навколишніх сіл і поселень. Серед сіл були Ольховець, Замехів, Пилипківці, Куча, Слобідка, Песець та Пилипи-Хребтієвський. Ці переселення довели єврейське населення гетто до приблизно 1500 осіб. Населення гетто складалося переважно з жінок, дітей та людей похилого віку, а також деяких ремісників, таких як кравці та виробники рукавичок.

Будь-хто, кого спіймали на спробі вийти з гетто, загрожувала смертна кара, яка також була покаранням за розпалювання вогню ввечері або рано вранці або

⁵¹ Там само, С. 108–118, 134–138; Свідчення Михайла Айзена, «Гірка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]», 1997, С. 1–2.

⁵² Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 134–138. У 1944 році Дініца було засуджено до 10 років позбавлення волі за співпрацю з окупантами. Після відбуття покарання він повернувся до Нової Ушиці.

⁵³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14403195>

⁵⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13950628>

навіть за те, що діти плакати. Однак раз на тиждень євреям дозволялося залишати гетто по неділях колонами по чотири людини, взявшись за руки, щоб піти на ринок обміняти свої особисті речі на їжу. Перед тим, як вони пішли, поліція проводила огляд. Вони конфіскували всі цінні речі, які знаходили. Раз на день, на 15 або 20 хвилин, євреям дозволяли виходити по воду з криниці, розташованої в яру біля гетто. Зазвичай це призводило до шаленої метушні через обмежений час. Деякі євреї також нелегально залишали гетто через колочий дріт у пошуках їжі. Більшість євреїв мали знайомих неєвреїв, колишніх колег по роботі або сусідів, які робили все можливе, щоб допомогти їм. Деякі закопували цінні речі як захист від невизначеного майбутнього⁵⁵.

Щодня всі працездатні євреї, які не були ремісниками, залишали гетто о 7:00 ранку, щоб виконувати різні види примусової праці, включаючи ремонт доріг, прибирання вулиць, рубку дров, прибирання будинків місцевих адміністраторів та сільськогосподарські роботи. Вони поверталися знову о 18:00. Тих, чия робота вважалася неналежною, били. Ця робота була неоплачуваною, але вихід з гетто давав можливість обміняти речі на їжу. Усередині гетто групу «дівчат-наложниць», усі вони були бессарабськими біженцями, тримали на розраду поліції та німців. Ці дівчата не були зобов'язані виконувати фізичну працю, їх годували та одягали. Також періодично відбувалися рейди німців та місцевої поліції в гетто, під час яких вони грабували та били євреїв. Взимку 1941–1942 років офіцери та поліцейські заарештували кількох євреїв у гетто. Їх катували, а потім убили в сусідньому лісі⁵⁶.

Організованого опору в гетто не було, але деякі російські газети контрабандою проносили, а одну групу чоловіків заарештували та розстріляли за прослуховування нелегального радіо після того, як німці наказали здати всі радіоприймачі. Мешканці гетто знали про знищення євреїв у Минківцях, Кам'янці-Подільському та інших місцях, і це викликало у них занепокоєння.

20 серпня 1942 року німецькі сили безпеки провели велику акцію проти гетто, в якій було розстріляно 707 євреїв⁵⁷. Акцію провела поліція Sipo-Aussendienststelle в Кам'янці-Подільському за допомогою німецької жандармерії та української поліції. Спочатку українська поліція оточила гетто вночі. Потім вранці, за допомогою Дініца та його помічників, вони вигнали мешканців гетто з їхніх домівок. Німці провели селекцію на Поштовій вулиці. Кілька сотень молодих, працездатних євреїв було відправлено до трудового табору в Летичеві, а також було відібрано ремісників з дійсними робочими документами та їхні сім'ї. Потім тих, кого не відібрали, вивели з гетто. Їм повідомили, що їх відправлять до Палестини. Спочатку їх вели дорогою до Дунаєвців, але коли вони звернули ліворуч з дороги в ліс, за католицьким

⁵⁵ Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118; YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), М-33/97, М-52/179, О-3/1266.

⁵⁶ Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 134–138; Свідчення Михайла Айзена, «Гірка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]», 1997. – С. 3.

⁵⁷ Звіт керівника жандармського округу в Барі, лейтенанта Петрича, 27 серпня 1942 року, щодо антиєврейських Акцій, IPN (Інститут національної пам'яті Польщі), Збірник силових підрозділів СС та поліції, сигнатура 77, С. 10. Згідно з матеріалами НДК (ДАРФ, 7021-64-803, С. 77), 2620 осіб було розстріляно у чотирьох ровах на захід від села. Ця цифра, ймовірно, завищена.

цвинтарем, євреї зрозуміли, що їх розстріляють. Українська поліція брала активну участь у розстрілі. Спочатку євреїв змусили роздягнутися, а потім розстрілювали групами по 5 осіб. Дітей ховали живцем, щоб заощадити боєприпаси⁵⁸.

Після цієї акції євреї, що залишилися, склалися з ремісників та їхніх сімей, загалом кілька сотень людей, а також кількох інших, яким вдалося сховатися під час акції. Цих євреїв потім переселили до залишкового гетто, відомого як мале гетто, яке складалося лише з 15 будинків на початковій території гетто. Кожна сім'я мала свою власну кімнату. Усіх цих євреїв розстріляли під час другої акції 15 жовтня 1942 року⁵⁹.

Після ліквідації гетто було наказано розшукати євреїв, які переховувалися. Тих, кого спіймали, відправили до в'язниці, а потім розстріляли біля черепичного заводу⁶⁰.

Інтерв'ю зі свідком

Галина В., 1942 року народження, єврейка, яка вижила: «Довгий час я навіть не знала, що я єврейка. Я виросла в українській родині і ніяк не могла знати, що я єврейка. Я дізналася про свою єврейку лише у 58 років. Мені сказали, що я народилася в гетто. Мого батька призвали до армії невдовзі після окупації Радянського Союзу. Він був лікарем. Я навіть не знаю, чи знав він, що моя мати була вагітна мною. Вона та мій старший брат залишилися в Новій Ушиці. Коли прийшли німці і було створено гетто, її туди разом з моїм братом загнали. Я народилася на початку 1942 року. Коли всіх євреїв забрали на розстріл, забрали і мене, і мою матір, і брата. Коли я проходила повз картопляне поле, мати викинула мене в полі. Її та мого брата вбили. Мене знайшли місцеві

жителі села та усиновила родина, яка піклувалася про мене. Мій батько повернувся у 1944 році. Очевидно, наш «У нього забрали будинок, і в селі його не дуже добре зустріли. Йому сказали, що його дружину та сина вбили, а мене усиновили. Він спостерігав за моїми грами здалеку і, будучи щасливим, вирішив залишити мене в моїй усиновленій родині. Відколи я дізнався про цю історію, я намагався дізнатися більше про свою біологічну родину, але безуспішно. Мого батька звали Борис Бетенський. Це все, що я про нього знаю». (Свідок № 702U, опитаний у Новій Ушиці 23 серпня 2008 року).⁶¹

⁵⁸ Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 122–130, 134–138; Айзен М. «Гірка пам'ять», С. 4–5.

⁵⁹ УВА, свідчення Марії Ластер, О-3/1266; Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 134–138.

⁶⁰ Після звільнення поселення у двох канавах біля паркану було знайдено 15 трупів. ДАРФ, 7021-64-803, С. 77.

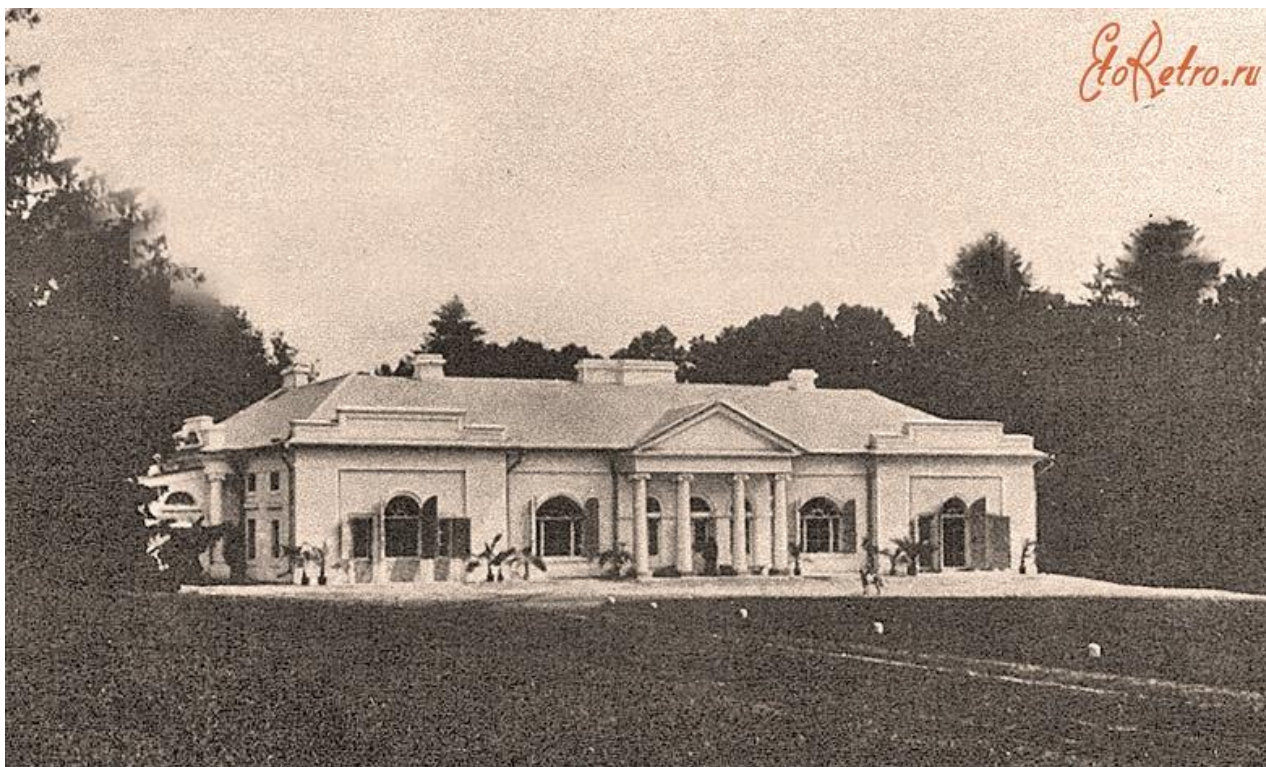
⁶¹ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnyskiyi-ukraine>.196

Всього в Новоушицькому районі виявлено 16 могил, у яких знаходяться тіла розстріляних і замучених німецькими катями – 3222 людини. В архівному документі вказано, що 1 могила знаходиться біля села Калюс, 15 могил – у Новій Ушиці (6 – в урочищі «Трихів», 6 – у парку, 1 – біля глухонімої школи, 2 – біля цегляного заводу). Пізніше, у 50-ті роки, всі ці поховання впорядковано, проведено перезахоронення. На початку 1980-х років через будівництво Дністровської ГЕС, могилу з села Калюс перенесено на територію старого єврейського кладовища ХІХ ст. с. Куражин. За 2 км від села Глибочок є братська могила мирних громадян єврейської національності, кількість похованих не встановлено.⁶²

Пам'ятник на місці масового поховання в урочищі «Трихів».

⁶² Новоушицька територіальна громада. URL: <https://novagromada.gov.ua/news/sohodni-mynaye-83-roky-vid-strashnoyi-trahediyi-rozstrilu-fashystamy-myvernoho-yevreyskoho-naseleenny>

Палац у Старій Синяві, 1910 р.⁶⁴

Стара Синява (колишня Синява) — селище, центр Старосинявської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Поселення під назвою Синява виникло на початку XIV ст. навколо місця, де річка Іква впадає у Південний Буг. Після знищення поселення татарами, під час одного з набігів, жителі, які зуміли врятуватися, піднялися на 10 верств за

⁶³Sieniawa (2), nad Ikwą, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. X: Rukszenice – Sochaczew, Warszawa 1889, s. 558. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_X/558; Antoni Urbański: Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi (II cz. Książki Memento kresowe). Warszawa: 1928, s. 48-49. URL: <https://archive.org/details/urbanski-podzwonne-na-zgliszczach-litwy-i-rusi-1928/page/48/mode/2up>; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzone i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 340–346; Козельський І. Д. Под небом Пилявы: Историко-краеведческие наброски, интервью, диалоги. = Під небом Пиляви: Историко-краєзнавчі нариси, інтерв'ю, діалоги.. — Стара Синява: МП «Офсет», 2004. — 151 с.; Вортман Д. Я. Стара Синява // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2012. — Т. 9. — С. 806; Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Вып. 9 : Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Каменец-Подольский, 1901. — С. 677 – 679. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf>

⁶⁴ Синявський палац був побудований Анною Радзівілловою, уродженою Закршевською. Він мав класичні форми та ліпнини салону рожевого, блакитного та жовтого кольорів з італійською міфологічною штукатуркою на стелях. Меблі з червоного дерева, обтягнуті парчею та шкірою. Сімейні портрети родин Стадницьких та Ржевуських. Картина із зображенням «Сну художника» Водзіновського. Картина з Уршулькою Кохановською. Пам'ятні речі Еміра Ржевуського — заплямований кров'ю кинджал. Обладунки та булави XVI століття, інкрустовані золотом. Мармурові колони. Різьблений, ручної роботи буддійський храм з японської бронзи заввишки 3 метри. Японські та китайські колекції. Вітрини зі старовинною порцеляною. Речі місцевого населення, рукописні королівські листи; URL: <https://etoretro.ru/city3616.htm>

течією Ікви і заснували поселення під такою ж назвою (тепер Стара Синява). В середині XIV ст. частина втікачів повернулась на старе місце, до гирла Ікви, відбудовувши там село (тепер Нова Синявка).

Костел в Старій Синяві, 1871 рік.⁶⁵

В 1543 король Сигізмунд I Старий надав право белзькому воєводі Миколаю Сенявському закласти на Сенявському полі місто Сенява та зберегти при цьому первісну назву. Тоді ж місту було надано Магдебурзьке право.

Стара Синява належала Сенявським (з середини XVII ст. — Чарторийським). В другій половині XIV ст. тут споруджено замок 1640 року збудовано римо-католицький костел.

У своїх стінах старий палац у Сеняві приймав князя Йосифа та інших історичних діячів.

У своїх стінах старий палац у Сеняві приймав князя Йосифа та інших історичних діячів.

Після того, як Поділля після третього поділу Речі Посполитої відійшло до Російської імперії Стара Синява 1797 року стала волосним центром Літинського повіту Подільської губернії.

1876 року у Старій Синяві був побудований цукровий завод. Працював сільський банк, поштово-телеграфне відділення, дільнична лікарня, аптека.

Суттєву частину населення містечка (1237 осіб станом на 1939 рік, тобто 21%) становили євреї.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували місто 9 липня 1941 року.

Під час Другої світової війни єврейська спільнота була знищена нацистами.

⁶⁵ Малюнок Наполеона Орди. URL: <https://castles.com.ua/sieniawa.html>

Єврейська громада⁶⁶

Євреї вперше згадуються у Старій Синяві у 1570 році. Мабуть, під час повстання Хмельницького майже всіх євреїв Старої Синяви було вбито. Єврейське життя поступово відроджується і 1897 року 2279 євреїв вже становили 49 відсотків від загальної чисельності населення міста.

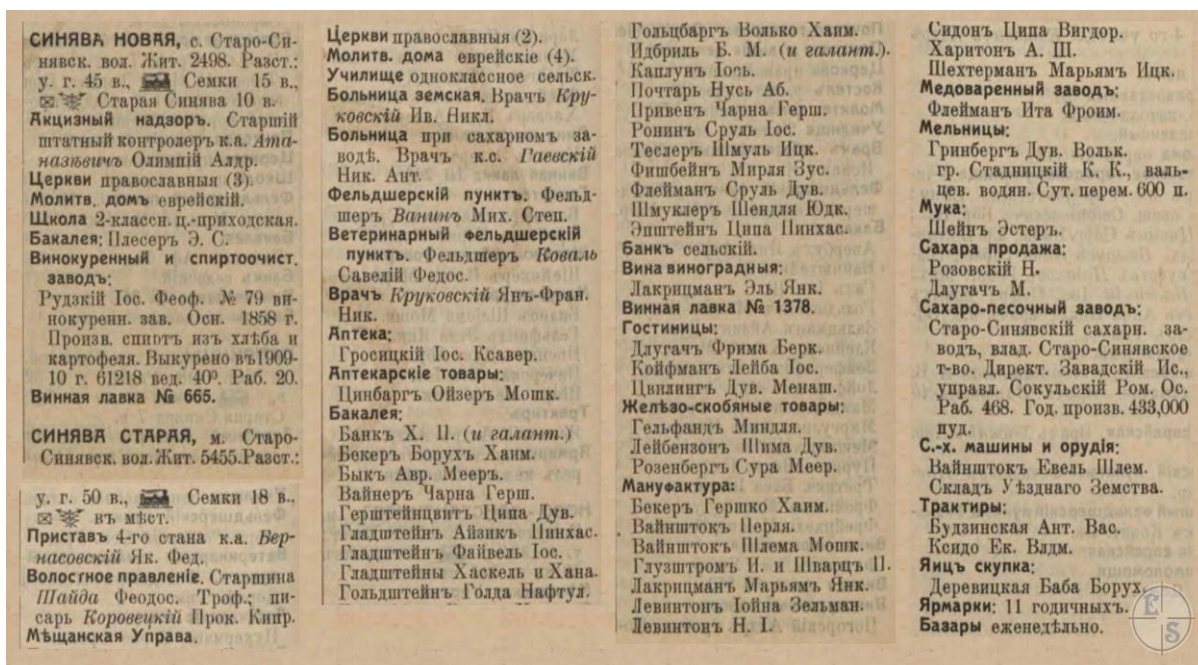
У 1913 р. у Старій Синяві діяли 4 синагоги, і ще одна в сусідній Новій Синяві.

Євреям належали близько 40 крамниць і магазинів – практично все у містечку.

Євреї володіли 3 готелями (Фріма Длугач, Лейба Койфман, Дувід Цвілінг), медоварним заводом (Іта Флейман), млином (Дувід Грінберг).

У 1920-1930 рр. у Старій Синяві діяла національна єврейська рада.

У 1939 році у містечку проживало 1237 євреїв – майже 28 відсотків від загальної чисельності населення.

Стара та Нова Синява у довіднику, 1913 р.⁶⁷

Голокост⁶⁸

Згідно з переписом населення 1939 року, у Старій Синяві проживало 1237 євреїв (27,3 відсотка від загальної чисельності населення). Ще 605 євреїв проживали в селах тодішнього Старосинявського району.

⁶⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского. Том чотирнадцятий. Сараєво — Трани (1913). – С. 557. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf

⁶⁷ Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁶⁸ STARAIA SINIAVA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1472-1473. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували місто 9 липня 1941 року. Протягом двох з половиною тижнів з початку німецького вторгнення 22 червня деяким євреям вдалося евакуюватися на схід. Деяких єврейських чоловіків було призвано до Червоної Армії або вони добровільно вступили на службу. На початку окупації у Старій Синяві залишалося близько 1000 євреїв.

У липні та серпні 1941 року поселенням керувала німецька військова адміністрація. Військова комендатура (Ортскомандантура) призначила місцеву владу та сформувала український допоміжний поліцейський підрозділ. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Стара Синява стала районним центром у гебіту Старокостянтинів. Першим гебітскомісаром став урядовий радник Шредер, а пізніше його замінив штандартенфюрер СА Курт Ролле.

Навесні 1942 року лейтенант жандармерії Отто Гент став керівником районного відділу жандармерії. Йому підпорядковувалися пости української поліції та жандармерії, включаючи пост жандармерії у Старій Синяві.

Влітку та восени 1941 року у Старій Синяві було запроваджено низку антисемейських заходів. Було створено Єврейську раду (юденрат). Євреям наказали носити розпізнавальні знаки: спочатку пов'язку із зіркою Давида; пізніше — жовту нашивку. Їх змушували виконувати важку роботу без оплати. Їм не дозволялося залишати межі поселення.

19 серпня 1941 року в Старій Синяві та в сусідньому селі Пилява була проведена перша Акція. Штабна рота вищого керівника СС та поліції ((HSSPF) Росія-Південь та обергрупенфюрер СС Єкельн розстріляли 511 євреїв⁶⁹. Масовий розстріл відбувся в канаві біля цукрового заводу. Єкельн особисто керував розстрілом.

Наприкінці 1941 або на початку 1942 року в місті було створено гетто. Його було ліквідовано 23 липня 1942 року. Того дня євреїв Старої Синяви та сіл району Стара Синява, загалом близько 1000 осіб, насильно зігнали до Старокостянтинівського гетто, а потім розстріляли там⁷⁰.

Пізніше українська поліція спіймала 80 євреїв, які переховувалися в різних місцях навколо Старої Синяви, та розстріляла їх біля цукрового заводу⁷¹.

За словами Анни Насарчук, яка вижила з Острополя, євреїв Старої Синяви кілька місяців утримували в Старокостянтинівському гетто разом з іншими євреями з гебіту, перш ніж їх убили під час ліквідації гетто наприкінці листопада 1942 року⁷².

---

⁶⁹ Цю телеграму від HSSPF Russland-Süd, № 120, датовану 20 серпня 1941 року, можна знайти у ВНАР (Військово-історичний архів, Прага), «Штаб-квартира Командування рейхсфюрера СС». Телеграма передрукована у А. Круглова, ред., Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках (Київ: Інститут юдаїки, 2002), с. 240. Див. також ВА-BL ((Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), R 58/217, Ereignismeldung UdSSR (Звіт про інцидент в СРСР) № 86 від 17 вересня 1941 року, та ДАРФ, 7021-64-816, с. 21. У Старій Синяві було 300 євреїв розстріляних та 186 євреїв Пиляви. Решта 25 ймовірно, жертви були з села Нова Синява.

⁷⁰ В. Лукин, Б. Хаймович // 100 еврейских местечек Украины – Выпуск 1 Подолия 2-е издание, исправленное и дополненное Иерусалим — Санкт-Петербург – 1998 г. – С. 224

⁷¹ ДАРФ, 7021-64-7021, стор. 21.

⁷² ВА-L (Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), В 162, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, стор. 328–340, заява Анни Насарчук 28 березня 1973 р.

Мешканці Старої Синяви біля могили розстріляних євреїв.⁷³

Єврейський цвинтар в Старій Синяві.

⁷³ URL: <https://starosynjavska-gromada.gov.ua/news/1534507560/>

Стара Ушиця⁷⁴

Стара Ушиця, заїзди. 1925-1935 р.⁷⁵

Стара Ушиця (колишня Ушиця) — селище, центр Староушицької селищної громади Кам'янець-Подільського району.

Стара Ушиця вперше згадується у літописах від 1144 р.

Населений пункт знову з'являється у документах XV століття: 3 жовтня 1436 року він був наданий королем Ягайлом деякому Іоанну Слабосію за 40 гривень у неповну власність. Ушицю вважали королівським наділом протягом чотирьох поколінь. Власниками у XVI столітті були Карачевські та Яцимирські. Пізніше Ушиця стала королівським держанням під назвою окремого Ушицького староства.

Наприкінці XVII століття містечко перебувало під владою турків-османів, існують свідчення про участь жителів у повстанні 1702 року.

Після захоплення Поділля Російською імперією, Ушицьке староство разом із Бакотським було надане Катериною II волинському губернатору Сергію Шереметьєву.

У період з 1826 по 1923 роки Ушиця мала статус міста. 1923 року була знову переведена до розряду сіл.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у місті з'являються перші промислові підприємства: бойня, хлібопекарня, друкарня. В 1909 році на них, а також двох водяних млинах, працювало 49 робітників.

74 Uszyca Stara // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1892. — Т. XII. — S. 858. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/858; Вортман Д. Я. Ушиця // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 258. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf>

75 URL: https://etoretro.ru/pic221322.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=1

7 липня 1941 року селище було зайняте німецькими військами.

На початку 1970-х років, під час будівництва Дністровської ГЕС, мешканцям понад 60 сіл, розташованих у низині Дністра, оголосили, що вони мають залишити свої оселі. Причиною стало створення водосховища, яке мало затопити значну частину території.

У 1977-1979 роках Стару Ушицю перенесли на п'ять кілометрів у новозбудоване селище. Колишнє село повністю затопили в 1980 році.

Стара Ушиця до затоплення. Фото з Пиживської гори.

<p>СТАРАЯ-УШИЦА, заштатн. городъ. Жит. 6796. Разст.: у. г. 46 в., Романкоуцы 12 в., в мѣст.</p> <p>Городское Упрощенное Управление. И. д. городского старосты <i>Лукьянчукъ</i> Вас. Ром.</p> <p>Приставъ 2-го стана <i>Поворозникъ-Томашевскій</i> Фед. Ив.</p> <p>Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Акцизный надзоръ. Старшій контролеръ <i>Ляховичъ</i> Ал-ѣй Леоп.</p> <p>Мировой судья 2-го уч. к. с. <i>Вильскій</i> Всев. Владм.</p> <p>Церковь православная.</p> <p>Р.-католическій костель.</p> <p>Училище 1-классн. городское приходское.</p> <p>Аптека: Бачинской (<i>временно закрыта</i>).</p>	<p>Аптекарскіе товары: Бронштейнъ Ицко Шліом. Гриневичъ Теофила Ив.</p> <p>Бакалея: Берштейнъ Рахиль Борух. Боуманъ Инда Абр. Гельманъ Дув. Хаим. Говоръ Песа Зельман. Меджибожская Рахиль Зельм. Штейнварденъ Хая-Лея Янк.</p> <p>Вина виноградная: Вайнштейнъ Пинх. Фроим.</p> <p>Винная лавка № 109.</p> <p>Галантерей: Бронфманъ Рухля Ицк.</p> <p>Жельзо-скобяные товары: Ланда Нухимъ Шабс. Харифъ Ицко Лейб.</p> <p>Кожевенные товары: Хайсманъ Мордко Абр. Гитисъ Ита Зус. Шнайдеръ Сруль Лейб.</p> <p>Лѣсные склады: Гольдманъ Ицекъ Мордк. Зайдъ Иос. Вольф. Харифъ Лейбишъ Файвел.</p>	<p>Мануфактура: Кленнерманъ Ривка Абр. Мельманъ Ар. Иос.</p> <p>Мельница вальцевая: Регульскій В. И., Пежовская мельница, аренд. Берштейнъ П. З. Год. перемоль 200,000 пуд. Двиг. въ 55 лош. силъ.</p> <p>Мясная торговля: Флейшеръ Дув. Мошк.</p> <p>С.-х.машини и орудія: Харифъ Лейбишъ Файбиш.</p> <p>Трактиръ: Проскуровскій Никл. Ив.</p> <p>Чайная Попечит. о народной трезвости.</p> <p>Базары по четвергамъ.</p>
--	---	--

Підприємці Старої Ушиці, 1913 р.⁷⁶

⁷⁶ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

Єврейська громада⁷⁷

За ревізією 1847 р. «Староушицьке єврейське суспільство» складалося з 675 душ. За переписом 1897 року проживало 4176 осіб, серед них 583 євреї.

В 1910 році було два приватні єврейські чоловічі училища.

У 1912 р. євреям належали одна з двох аптечних крамниць, всі 6 бакалійних, єдина винна, єдина галантерейна, обидві залізні, всі 3 шкіряні, обидві мануфактурні, єдина м'ясна, магазин сільськогосподарських машин та обладнання. Євреї також мали всі 3 лісові склади і орендували вальцевий млин.

У 1939 р. у Старій Ушиці проживали 753 євреї (17,4%), у тодішньому Староушицькому районі – 1107 євреїв.

Трудова школа ім. Шолом-Алейхема. Стара Ушиця, 1930 р.⁷⁸

Голокост⁷⁹

Містечко Стара Ушиця, яке окупанти захопили 7 липня 1941 р., увійшло до складу Кам'янець-Подільського дебіту і одразу заходились утворювати органи окупаційної влади – комендатуру яку очолив окружним комісар (гебіткомісар) Рейдль (Райдль), його заступник Петерс та жандармську управу на чолі з лейтенантом Райхом, пізніше – капітаном Отто. Відділок місцевої

⁷⁷Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 557. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf

⁷⁸Світлина Жолтовського П. URL:https://etoretro.ru/pic156686.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=2
⁷⁹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1473-1474. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 64. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Холокост на території СССР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Семенюк-Прибатень А. В., Хоптяр Ю. А. Голокост та його розслідування у Староушицькому районі Кам'янець-Подільської області (1942-1943) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства. - 2023. - № 61. - С. 4.67-4.78. URL:<https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/17476/1/6852-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-20191-1-10-20230623.pdf>

поліції очолили місцеві зрадники Гладун та його заступник Харкавий, яким підпорядковувалися підрозділи (дві роти) поліцаїв. На чолі першої роти стояв вахмістр Крубазік, а другої – дезертир (німецьке звання унтер-офіцер) Залога Ф.О. Зрадник Залога Ф.О. (1906 року народження), уродженець м. Сталіно (тепер м. Донецьк), з сім'ї робітників і служив з лютого 1928 по серпень 1941 рр. капітаном у РСЧА. У серпні 1941 р. потрапив в оточення і дезертирував додому у село Балин Смотрицького району після чого, був арештований гітлерівцями і завербований на службу поліцаєм, закінчивши відповідні курси⁸⁰.

Особливістю Голокосту у Староушицькому районі стала відсутність гетто, через компактне проживання євреїв у містечку. Послідовність тих трагічних подій у даній місцині нами детально встановлена через судові свідчення у військовому трибуналі у повоєнний час ряду військових злочинців і, зокрема Залого Ф.О. Так, із його свідчень стає зрозумілим що, у вересні 1942 р. гітлерівці здійснили акт Голокосту над євреями м.Старої Ушиці і сусіднього с.Студениці. Організація акції проходила кілька днів і Залога із своєю 2-ю ротою поліцаїв в кількості 50 чол. забезпечував збір на місці розстрілу євреїв та охорону другого кільця оточення⁸¹. Місце розстрілу погоджувалося заздалегідь між начальником СД Фермером А., начальником жандармерії Райхом та район-шефом Белоконем і знаходилося за межами Старої Ушиці в 100-150 м від шосейної дороги, що вела з містечка до Кам'янця-Подільського, направо від шосе в балочці поблизу ліску⁸². За відсутності «зручного» для нацистів готового для використання місця, ями викопувались напередодні розстрілів⁸³.

Акцію розпочали рано-вранці одного вересневого дня, коли кілька підрозділів поліції на вантажівках прибули до Старої Ушиці. Однак не доїжджаючи до містечка 1-1,5 км машини зупинили, а поліцаї вишикувалися для отримання наказу, який віддав лейтенант Райх через командира 1-ї роти Крубазіка. Наказувалося зібрати на визначеному місці розстрілу усе єврейське населення Староушицького району – м.Старої Ушиці та с.Студениці. Після цього район-шеф Белоконь доповів лейтенанту Райху, що все підготовлено, малося на увазі місцевих мешканців та селян, які копали за його наказом величезні ями. Половина прибулих до Старої Ушиці поліцаїв, близько 50-60 чол. під керівництвом командира взводу Кубіди і 3-4 гітлерівці, отримали завдання оточити район де мешкали євреї. Після цього поліцаєм наказали:

- 1) зібрати все єврейське населення на площі;
- 2) речі євреї мають взяти стільки скільки могли б нести з собою;
- 3) викликати голову єврейської общини.

---

⁸⁰ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944 // За ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М. та ін. Документи і матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.128-130. – 576 с.

⁸¹ Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В.Васильєв, О.Лисенко, С.Маркова, Р.Подкур, А.Хоптяр, Ю.Хоптяр. Київ : Видавець В.Захаренко, 2022. – С.182-192. – 456 с.

⁸² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький, ф.7, оп.1, спр.1103, арк.333-346, арк.343.

⁸³ Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізм, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) // Український історичний журнал. 2020. №3. С.93; 131-132.

На той час до Старої Ушиці прибула команда із 4-6 німців від СД і 10-12 жандармів на чолі з начальником жандармерії лейтенантом шуцполіції Райхом. До них доєдналися ще 4-5 чол. очолюваних Крайсляндвіртом (шефом по сільському господарству) і 4 чол. із заступником гебіткомісара Петерсом⁸⁴. На 7-8-му годину ранку усе єврейське населення містечка було зібране на площі, яка була оточена жандармами і поліцаями. Одночасно поліцаями проводилась зачистка усіх тих, хто намагався сховатися по льохах та погребях. Зібране населення поділили за гендерною ознакою: чоловіків ліворуч, а жінок – праворуч. Усім наказали сісти на землю і не розмовляти. Спроби розмовляти жорстоко присікалися – окриком чи насиллям поліцаїв. Євреям було обіцяно начальником жандармерії Райхом, що вони підуть пішки до Кам'янця-Подільського, тому дозволялося взяти одяг, так як люди вискочили з квартир у нижній білизні і босоніж.

Хворих літніх людей, які не могли іти на площу несли родичі, або за наказом інші євреї. Так було з однією 70-річною єврейкою, яку поліцай Славчук Д. спочатку побив за те, що вона повільно йшла, а потім примусив інших євреїв її нести. Збір на площу супроводжувався загальним плачем і стогоном. Одна жінка, маючи чоловіка українця і вихрещена у православну віру, намагалася довести що вона українка, але все було марно. Чоловік цієї жінки – українець підійшов до начальника СД і почав просити, щоб віддали йому хоча б дитину, проте знову марно... Німці вважали євреями усіх хто знаходився у родинних зв'язках до третього покоління⁸⁵.

Стара Ушиця до затоплення.

⁸⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький, ф.7, оп.1, спр.1103, арк.333-346, арк.345.

⁸⁵ Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В.Васильєв, О.Лисенко, С.Маркова, Р.Поджур, А.Хоптяр, Ю.Хоптяр. Київ : Видавець В.Захаренко, 2022. – с.183-184. – 456 с.

Після того, як усі євреї були зібрані на площі, а жандарми і німці із СД, ще раз перевірили усі єврейські квартали, були відібрані з площі спеціалісти: теслярі, чоботарі, шевці, яким дозволили взяти інструменти з собою. Їхні сім'ї також були залишені при них і пізніше вони під вартою були вибули у гетто м. Кам'янця-Подільського. Решту людей вишикувались у колони де ішли спереду чоловіки, за ними жінки, а замикали колону підводи, заздалегідь підготовлені район-шефом Білоконем, на яких знаходилися хворі, німецькі євреї, а також застрелені під час затримання. Під посиленням конвоєм колона рушила у західному напрямку на м. Кам'янець-Подільський...

У той же час, рухаючись по містечку у західному напрямку від площі і до околиці у колоні євреї вели себе відносно спокійно без пригод, оскільки були переконані, що їх провадять до Кам'янця-Подільського. Однак, коли колона підійшла до місця де потрібно було звертати з шосе направо, до ями, піднявся загальний крик і так тривало по ходу 100-200 м. Там приречені побачили викопану величезну яму приблизно 12 x 6 м і глибиною 1,5 м. Яма мала вхід шириною 2 м з нахилом до її дна, по якому і повинні були іти на смерть мирні громадяни. На останньому відтинку шляху євреї, викривши обман, почали викидати документи, цінні речі які мали: порсигари, кольца, перстні, золоті гроші, гаманці, запальнички та інше. Нещасні люди в останні хвилини свого життя рвали паперові гроші – радянські рублі, американські долари, німецькі марки... Селяни, які вирили яму були відведені за пагорб (400-500 м), оскільки їм належало ще закопувати розстріляних... Одночасно командирам двох рот поліцаїв Крубазіку і Залозі начальником жандармерії Райхом було наказано взяти під охорону місце розстрілу подвійним кільцем у 70-100 м. від епіцентру. У 15-20 м від ями колона зупинилася, спереду стояли чоловіки, усім було наказано повністю роздягнутися і по п'ять чоловік, проходити до ями. Нещасних підганяли ударами прикладів та дерев'яними кийками. Роблячи останні кроки перед стратою чоловіки викрикували різні лозунги на честь Батьківщини, компартії, радянського уряду, Сталіна: «Хай живе вождь усіх народів – Сталін», «Хай живе Батьківщина усіх народів – Радянський Союз», «Смерть одноокому вовку – Адольфу», «Смерть фашистським ковбасникам – німцям»⁸⁶.

Опираючись на наявну архівну джерельну базу, документи слідства та праці дослідників, можна стверджувати, що під час акцій Голокосту на початку вересня 1942 р., нацистська окупаційна адміністрація та місцева поліція знищили у Староушицькому районі близько 400 євреїв. Ще понад 2.7 тис. євреїв були розстріляні, аналогічним способом, у кінці 1942-1943 рр. З огляду на те, що на початок війни єврейське населення Старої Ушиці складало близько 3 тис. чол., можна дійти висновку, що впродовж 1942- 1943 рр. нацистами було винищено фактично усе іудейське населення містечка Стара Ушиця понад 3 тис. осіб (підрахунки авторів).

Масштаби Голокосту встановлені нами у вказаній місцині підтверджується матеріалами слідства Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення та розслідування злочинів гітлерівських загарбників, що у квітні 1944 р.

⁸⁶ Держархів Хмельницької області, фр-84, оп.1,спр.10, арк.20-35.

розпочала свою роботу. Зокрема, комісією визначено, що у Староушицькому районі було знищено 3 109 чол. і ще 3 0002 чол. були насильно вивезені до Німеччини. Загальні збитки заподіяні гітлерівцями комісія визначила у 41 091 328 крб.⁸⁷.

Тетяна Р., єврейка, яка вижила, народилася в 1943 році: *«Мої батьки розповідали мені багато речей, я вам про них розповім. У той час моїм батькам було дев'ятнадцять років. Моя мати, Анна Берман, була зі Старої Ушиці. Тут жили її батьки та дві сестри. Коли почалася війна, вона була студенткою Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Коли сюди прийшли німці, вони привезли сюди євреїв з Кам'янця-Подільського, щоб будувати шосе. Моя мати опинилася в гетто з євреями. Життя в гетто було важким, їм нічого не давали їсти, у них майже не було одягу. Євреї були виснажені, щодня їм доводилося йти пішки на будівництво в Кам'янець-*

Подільський, що за тридцять п'ять кілометрів звідси, а ввечері вони поверталися до гетто. На будівництві моя мати зустріла мого батька, Гуцоля Петра. Він був українцем. Він також працював на будівництві, він привозив матеріали, необхідні для будівництва дороги. Мій батько народився в 1923 році, він був занадто молодий». йти до армії, тож він залишився тут. Мій батько закохався в мою матір і намагався витягнути її з гетто всіма можливими способами. [...] Коли він повернувся на будівництво, щоб спробувати вмовити мою матір піти з ним, там нікого не залишилося. Йому сказали, що всі євреї поїхали до Кам'янця-Подільського, щоб їх там розстріляли. Мама розповідала мені, що їх розстрілювали групами по двадцять. Вона сиділа з іншими жінками, і коли вони йшли, вона повільно відступала, щоб не бути попереду. Тим часом мій батько забіг у село, взяв паспорт своєї сестри Анни. Потім з цим фальшивим паспортом він побіг до місця розстрілу. Коли він приїхав, моя мати вже була роздягнена для розстрілу. Мій батько поговорив з шуцманом, сказавши, що вони помилково привели його сестру. Побачивши його, мати все зрозуміла, вона крикнула: «Петю, я тут», і шуцман відпустив його. Мої батьки вже відійшли на двісті метрів від місця розстрілу, коли натрапили на двох німців і шуцмана. Раптом цей шуцман упізнав мою матір і крикнув: «Вона єврейка», і моїх батьків заарештували. Один з німців наказав повісити їх на сусідньому стадіоні. Другий німець попросив його відпустити їх, але той відмовився і пішов. Коли вони вже були біля стадіону, другий німець дістав свою рушницю, вистрілив у шуцмана і наказав моїм батькам тікати. Вони трохи завагалися, але пішли. Вони пройшли довгий шлях, було важко. Дорогою моя мати захворіла на тиф, вона лежала в лікарні, а мого батька змусили одружитися з місцевою жінкою, щоб утримувати мою матір,

⁸⁷ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О.М.Завальнюка, В.Г.Байдича, Ю.В.Олійника, упорядкування Байдича В.Г. та ін. Хмельницький: Фоп Мельник А.А. 2015. 454 с

годувати її. У лікарні моя мати дуже боялася розмовляти єврейською мовою в маренні. Їй наснився сон, у якому мати сказала їй не розмовляти, і вона нічого не сказала. Усі думали, що вона німа, і вона вижила». (Свідок № 681U, опитаний у Старій Ушиці 19 серпня 2008 року).⁸⁸

У «Чорній книзі»⁸⁹ (В.Гроссмана та І.Еренбурга) привертає увагу матеріал, пов'язаний із Старою Ушицею. Називається він «Зі свідчень командира шуцманської роти капітана Залого». Документ зберігається в Державному архіві Російської Федерації. Допит проведено 25 травня 1944 року в місті над Смотричем. Наведемо повністю свідчення капітана Залого.

«Підготовка розстрілів єврейського населення, безумовно, була завчасною. І, як я згодом дізнався, вона полягала в такому:

1. Концентрація єврейського населення.
2. Позначення єврейських квартир (будинків).
3. Складання точних списків.
4. Збір євреїв з інших населених пунктів.
5. Вибір дня і місця розстрілу.

На стінах будинків, де проживали євреї, повинні були бути написані яскраво видимі шестикутні зірки.

Місце розстрілу вибиралося спільними зусиллями начальника СД (головний кат), начальника жандармерії і районного шефа (СД (Sicherheitsdienst) – це нацистська секретна служба безпеки. – Г.М.). За скільки днів до розстрілу вибиралося місце, сказати не можу. Судячи з виїзду начальника жандармерії до Старої Ушиці, за три-чотири дні. У той же день до Старої Ушиці виїжджав і начальник СД, питання потім узгоджувалося з окружним комісаром.

З особистих спостережень знаю, що перед такими подіями начальник жандармерії дуже часто й подовгу бував у окружного комісара і начальника СД, що начальник СД частіше звичайного заходив до начальника жандармерії, що велися переговори з окружним комісаром і начальником СД телефоном. У такому разі двері, що йдуть із нашої кімнати, де перебували я і ротні фельдфебелі, в загальну канцелярію начальника жандармерії, ретельно зачинялися і на сторожі ставав хтось із працівників канцелярії. Нас жандарми попереджали, що заходити до начальника жандармерії не можна. Для розстрілу вибиралася завжди субота. Чому, сказати не можу. На таке запитання я завжди отримував ухильні відповіді.

Перебуваючи на службі при жандармерії в Кам'янець-Подільському на посаді командира роти шуцманської служби (поліцаї), я вперше брав участь зі своїми підлеглими в масовому розстрілі єврейського населення міста Стара Ушиця та села Студениця в серпні-вересні 1942 року та вдруге в Кам'янці-Подільському. Масовий розстріл проводився в районі козацьких казарм (навчальний батальйон) в листопаді 1942 року. Мені, як командиру роти, напередодні розстрілу начальник жандармерії лейтенант Райх через командира

⁸⁸ Execution of Jews in Stara Ushytsia. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/stara-ushytsia-staraia-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine>.282

⁸⁹ Василь Гроссман, Ілля Еренбург; пер. Мирослав Лаюк; наук. ред. Сергій Гірік; передм. Леонід Фінберг. – Київ: Дух і Літера, 2020. – 519 с.

першої роти Крубазіка наказав викликати шуцманів моєї роти в кількості близько п'ятдесяти осіб. Одночасно було наказано зателефонувати командирів взводу до Старої Ушиці та дізнатися від нього, чи зрозумів він наказ, отриманий через начальника жандармського поста Старої Ушиці про збір шуцманського складу його взводу. Командир взводу мені відповів, що він усе зрозумів і необхідні розпорядження зробив, погодивши їх з начальником жандармського поста вахмістром Кунде, крейсландвіртом (крейсландвірт – це керівник окружного управління сільського господарства. – М.Г.) і районним шефом Старої Ушиці. Про що йшла мова, він мені телефоном сказати не міг, так само, як я не міг його про це запитати, будучи попередженим, він – начальником жандармського поста, я – начальником жандармерії. Командир роти Крубазік на моє запитання, що ми будемо робити, відповів: «Про це ми все будемо знати завтра».

На кожен гвинтівку було наказано взяти по десять патронів плюс кулеметну коробку в резерв. Крім того, були взяті ручний кулемет і три автомати. Виїхало жандармів десять-дванадцять, шуцманів близько п'ятдесяти, з роти Крубазіка і частина з моєї роти. Працівники СД і кримінальної поліції виїхали окремо від нас.

Приїхавши в село Грушка, ми застали там шуцманів із ділянок Зеленої Курилівці та Привороття в повному зборі. Лейтенант Райх виїхав до Старої Ушиці на легковій машині з трьома жандармами; на другій легковій машині виїхали чотири працівники СД на чолі з начальником СД. Вони наказали іншим жандармам і шуцманам лягти спати.

На світанку, після підйому, всі ми виїхали на машинах (у два прийоми) до Старої Ушиці. Не доїжджаючи до Старої Ушиці один чи півтора кілометри, машини були зупинені, шуцмани вишикувані. Тут лейтенант Райх оголосив мету приїзду та завдання – зібрати все єврейське населення Старої Ушиці та Студениці, доставити євреїв до місця розстрілу, неподалік від шосейної дороги. Місце розстрілу було погоджено між начальниками СД, жандармерії та районним шефом завчасно, в один із приїздів начальника СД і начальника жандармерії до Старої Ушиці.

Усе єврейське населення Старої Ушиці зібрали на майдані, оточеному жандармами та шуцманським складом. Усі чоловіки, дорослі та діти, крім грудних, відділялися від жінок тут же на майдані. Всім було наказано сісти на землю і не розмовляти між собою. Спроби розмовляти припинялися окриком і ударом приклада або палиці. Начальник СД і начальник жандармерії оголосили євреям, що вони підуть до Кам'янця-Подільського. В окремих випадках жінкам дозволяли взяти одяг на себе і дітей, оскільки після наказу про вихід на майдан багато хто вийшов із квартир, ледь накинувши плаття, та босим.

У процесі збору єврейського населення у квартирах було виявлено багато тих, хто сховався. Притулками служили льохи, заздалегідь приготовані для цієї мети із запасом продуктів і одягу, та горища. Усіх, кого знаходили, били прикладами та палицями. Був випадок, коли єврея, що сховався на горищі, пострілом із гвинтівки там же вбив шуцман.

Хворих, дідів та бабусь, які не могли йти на майдан, вели або несли на руках родичі, а якщо родичів не було, то, за нашим розпорядженням, несли інші

євреї. Одну жінку, стару шістдесяти-сімдесяти років, яка йшла дуже повільно з кімнати, ударами прикладів у спину викинули на вулицю. Після пострілів і названого випадку серед жінок і дітей почався плач, лунали крики розпачу. Ці крики та плач вдалося припинити лише з великими труднощами, застосовуючи палиці та приклади.

Начальник СД і начальник жандармерії, віддавши розпорядження, виїхали на машинах до місця розстрілу. Конвой колони був організований так: попереду йшли два жандарми кроків за п'ятдесят від першого ряду колони євреїв, з боків по тридцять – тридцять п'ять чоловік шуцманів (в трьох-чотирьох кроках від колони збоку). Завданням тих, що замикали колону, було підганяти всіх, хто відставав. Це виконувалося за допомогою окриків, ударів прикладами або палиць, завбачливо захоплених ще в Старій Ушиці. Ззаду за підводами йшов я з одним жандармом, вахмістр-радист і один шуцман.

Увесь шлях по місту Стара Ушиця, від майдану до околиці, пройшов більш-менш спокійно, без усяких інцидентів. Але як тільки колона пройшла околицю, піднявся спочатку тихий, потім усе сильніший плач дітей, а згодом і жінок, він майже не припинявся протягом усього шляху слідування. Незважаючи на всі заходи для відновлення тиші, на стусани, удари прикладами, загрози негайного розстрілу, плач і крики припинялися тільки на деякий час, щоб виникнути з новою силою. Жінки та люди похилого віку шепотіли молитви, деякі тихо перешіптувалися. Деякі кидали вузлики з речами на дорогу, але шуцмани підбирали їх тут же і жбурляли на підводу. Помилкові заспокійливі відомості про те, що євреїв ведуть нібито до Кам'янця-Подільського, ми неодноразово повторювали на всьому шляху проходження. Пройшовши кілометр чи півтора від Старої Ушиці, я побачив, що стоять на дорозі легкові машини. Як я згодом дізнався, це приїхав окружний комісар Райндль зі своїми працівниками. З ними розмовляли начальник СД і начальник жандармерії.

Коли колона майже порівнялася з машинами, то жандарм, який їхав попереду, віддав рапорт окружному комісару. Начальник СД рукою вказав подальший напрямок колони, тобто вказав напрямок до ями, куди вся колона й звернула. У цей момент, коли колона звернула до ями, піднявся загальний крик. Ніякі окрики, удари прикладами, стусани ногами не могли зупинити криків. Пронизливі високі крики жінок перепліталися з дитячим плачем і проханнями дітей взяти їх на руки. Крики то затихали, то зі силою, що зростала, підіймалися знову. Так тривало до місця розстрілу, на шляху протяжністю сто-двісті метрів до викопаної ями. Яма була розміром приблизно 12х6 метрів і завглибшки близько півтора метри. З одного боку яма мала спуск завширшки приблизно два метри з ухилом на дно. Приречені на смерть йшли цим спуском

Тут євреї, побачивши, що обіцяна відправка до Кам'янця-Подільського – обман, почали викидати портсигари, кільця, сережки, рвали документи, фотокартки, листи, папери із записами і так далі.

У разі втечі єврея не дозволяли вести стрілянину всередині кола оточення. Наказано було, випустивши втікача за лінію оточення, повернутися до нього обличчям і тоді тільки вести вогонь. Для того, щоб дати можливість вести

вогонь і від ями, двоє людей, найближчі до втікача, повинні були розбігтися в сторони, звільнивши таким чином сектор обстрілу.

Друге кільце оточення, внутрішнє, було організовано безпосередньо навколо євреїв, яких для цього змусили стиснутися до останньої можливості в одну групу. Витримувався, однак, колишній порядок, тобто чоловіки стояли попереду, жінки – ззаду. Це кільце замикалося в яму, в якій перебував кат з автоматом.

Процес розстрілу складався з таких, якщо так можна висловитися, елементів. У п'ятнадцяти-двадцяти метрах від ями, як я вже говорив вище, щільною масою стояли приречені на смерть. Усіх, зокрема жінок і дітей, роздягали догола і по п'ять чоловік, підганяючи ударами, направляли до ями. Біля ями стояли теж кілька жандармів, які в свою чергу ударами палиць або прикладів заганяли людей в яму до ката. Кат на ім'я Пауль, прізвища не знаю, що неабияк випив шнапсу наказував жертвам лягати обличчям вниз і пострілом в потилицю в упор убивав жертву.

Наступна п'ятірка лягала головами на трупи своїх побратимів і таким же чином убивалася, отримавши в голову, як говорили німці, – «одне зернятко кави». Вгорі над ямою стояв «лічильник» – працівник кримінальної поліції – і хрестиком (це був умовний знак) відзначав «п'ятірки».

Повинен сказати правду, що були нерідкі випадки, коли замість п'яти чоловік сім'я, що складалася з шести-восьми осіб, незважаючи на жодні накази, до напівсмерті побита, все ж в яму йшла разом, хрестик же ставилося такий ж, як і для п'яти чоловік.

Неподалік від ями стояли: начальник жандармерії лейтенант Райх, начальник СД, прізвища не знаю, комісар Райндль і віддавали в ході розстрілу ті чи інші розпорядження. Вони заохочували підлеглих, іноді сміялися вдалим ударам, які у великій кількості сипалися на голови та спини і без того збожеволілих євреїв, або з кам'яним виразом на обличчях мовчки спостерігали картину винищення. Іноді, відвернувшись від ями, засунувши руки в кишені, вони тихо про щось розмовляли. Райндль, пробувши у ямі близько двох годин, потиснувши руки керівникам, відсалютувавши рукою іншим, посміхнувся, сів у машину і поїхав до Кам'янця-Подільського».

Меморіал 820 євреям, убитих нацистами 23 липня 1942 року.⁹⁰

⁹⁰URL: <https://yahadmap.org/en/#village/stara-ushytsia-staraia-ushitsa-khmelnyskyi-ukraine.282>